

Drs. C.J.M. Spierings

No. 2.59

**BOER BLIJVEN OF VAN BEROEP
VERANDEREN?**

Een vervolg-onderzoek in Zuid-Holland onder
agrarische bedrijfshoofden met een tamelijk
klein bedrijf

L26

2.59A

dupl

Maart 1974

**Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek**

129133

Overzicht van uitgebrachte verwante publikaties

Publikatie	No. 2.23	Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal bedrijven in Zuid-Holland. Ir. A.L.G.M. Bauwens Juni 1970	f 5,50
Publikatie	No. 2.37	Afgevloeide boeren over beroepsverandering. Drs. C.J.M. Spierings Januari 1972	f 5,50
Publikatie	No. 2.41	Boeren en boerinnen over beroepsverandering. Drs. C.J.M. Spierings Augustus 1972	f 4,50
Publikatie	No. 2.44	Van beroep veranderen? Drs. J.J.J. Kloprogge Oktober 1972	f 3,50
Publikatie	No. 2.45	Verandering in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven op de Drentse zandgronden in de periode 1966-1971. D.B. Baris A.J. Jacobs B.H. Perdok Februari 1973	Uitverkocht
Publikatie	No. 2.46	Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven in de Friese weidestroken en in de Wouden in de periode 1966-1971. D.B. Baris A.J. Jacobs B.H. Perdok Maart 1973	f 5,50
Publikatie	No. 2.47	Friese veehouders en hun houding tegenover beroepsverandering. Ir. K.M. Dekker Augustus 1973	f 5,50
Publikatie	No. 2.48	Plannen tot beroepsverandering. Drs. C.J.M. Spierings Juni 1973	f 4,50
Publikatie	No. 2.52	Landbouwers in Salland en Twente over hun beroep. Drs. J.J.J. Kloprogge Ir. P. van der Linden Augustus 1973	Uitverkocht
Publikatie	No. 2.54	Jonge veehouders over hun beroep en bedrijf. Drs. C.J.M. Spierings November 1973	f 5,50
Publikatie	No. 2.56	Ervaringen van ex-landbouwers op Centra voor Vakopleiding. Drs. C.J.M. Spierings December 1973	f 5,50

Inhoud

	Blz.	
WOORD VOORAF	5	
HOOFDSTUK I	PROBLEEMSTELLING EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	7
	§ 1. Probleemstelling	7
	§ 2. Uitvoering van het onderzoek	8
HOOFDSTUK II	VERANDERINGEN IN DE PERIODE 1969-1972 TEN AANZIEN VAN HET BE- DRIJF EN VERWACHTINGEN OMTRENT HET INKOMEN	10
	§ 1. De bedrijven in 1972 en de verande- ringen sinds 1969	10
	§ 2. De meningen over het inkomen en de inkomensverwachtingen in de ko- mende jaren	12
HOOFDSTUK III	DE HOUDING VAN BOEREN EN BOERIN- NEN TEGENOVER BEROEPSVERANDE- RING	16
	§ 1. De mening van de geënquêteerde boeren over een ander beroep	16
	§ 2. De boerinnen over beroepsverande- ring	19
HOOFDSTUK IV	VERSCHUIVINGEN IN DE HOUDING TE- GENOVER BEROEPSVERANDERING	23
SAMENVATTING EN SLOTBESCHOUWING		27
BIJLAGEN	1. De gemeenten van onderzoek	32
	2. Litteratuur	33

Woord vooraf

In de loop van 1970 is in Zuid-Holland een onderzoek uitgevoerd onder een aantal veehouders en akkerbouwers, met overwegend kleine bedrijven, naar hun houding ten aanzien van beroepsverandering. Daarbij bleek dat 18% van de bedrijfshoofden en 37% van de echtgenotes beroepsverandering overwoog. Sindsdien zijn de omstandigheden nogal gewijzigd en wel zodanig dat beroepsverandering eerder is afgenomen dan versneld. Zo zijn binnen de landbouw de inkomens verbeterd, terwijl de werkgelegenheidssituatie buiten de landbouw zich in relatief ongunstige zin heeft ontwikkeld.

Om nader geïnformeerd te zijn over de ten aanzien van het beroep en het bedrijf opgetreden veranderingen is in het najaar van 1972 een tweede onderzoek uitgevoerd op basis van de in 1970 in Zuid-Holland gehouden enquête. Hierbij is nagegaan of de indertijd door de geënquêteerden ingenomen positieve houding tegenover beroepsverandering ook tot een werkelijke verandering van beroep heeft geleid. Verder is nagegaan welk standpunt inzake beroepsverandering thans door de mannen en vrouwen wordt ingenomen. Aan de hand hiervan kon worden vastgesteld in hoeverre er sprake was van veranderingen in de houding tegenover beroepsverandering. Tenslotte is aandacht geschonken aan de wijzigingen die zich de afgelopen jaren omtrent het bedrijf hebben voorgedaan.

Dit vervolg-onderzoek was alleen mogelijk doordat de in 1970 bij het onderzoek betrokken mannen en vrouwen opnieuw bereid waren mede te werken. Een woord van dank aan hen is hier dan ook zeker op zijn plaats.

Het onderzoek is uitgevoerd door drs. C.J.M. Spierings van de afdeling Streekonderzoek.

Den Haag, maart 1974

De Directeur,

(A. Maris)

Probleemstelling en uitvoering van het onderzoek

§ 1. Probleemstelling

In de tweede helft van de zestiger jaren is in diverse onderzoeken aandacht geschonken aan de mate waarin zelfstandige agrariërs van beroep zijn veranderd, hun leeftijd, het beroep dat ze zijn gaan uitoefenen, de oppervlakte van het bedrijf en de betekenis van de beroepsverandering voor de vermindering van het aantal bedrijven. Daarbij bleek dat bijvoorbeeld in Drenthe aanvankelijk vooral de wat oudere agrarische bedrijfshoofden en/of exploitanten van betrekkelijk kleine bedrijven van beroep veranderden. In een later stadium ging het ook om jongere boeren en om wat grotere bedrijven 1).

Uit een in Zuid-Holland uitgevoerd onderzoek bleek dat het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep akkerbouwer of veehouder van 1963 tot 1968 met ruim 2% per jaar afnam 2). Deze vermindering was enerzijds een gevolg van verminderde toetreding en anderzijds van uitreding via beroepsbeëindiging en beroepsverandering. Recente cijfers wijzen voor deze provincie ongeveer in dezelfde richting. Zo lag het aantal regelmatig in de land- en tuinbouw werkzame mannelijke bedrijfshoofden voor Zuid-Holland op ongeveer 22 400 in 1970 op ruim 21 900 in 1971 en op ongeveer 21 400 in 1972 3). Globaal genomen houdt de daling voor circa twee derde verband met beroepsbeëindiging en voor circa een derde met beroepsverandering.

Hoewel de vermindering van het aantal agrarische arbeidskrachten een structureel karakter vertoont, is de afvloeiing niet ieder jaar even groot geweest. De verbeterde inkomensmogelijkheden binnen de landbouw en de ongunstiger werkgelegenheidssituatie buiten de landbouw hebben ertoe geleid dat de daling van de agrarische beroepsbevolking momenteel minder sterk is dan enige jaren terug.

-
- 1) Bauwens, A.L.G.M. en Baris, D.B.: "Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en vermindering van het aantal bedrijven in Drenthe", Den Haag, 1969. Baris, D.B., Jacobs, A.J. en Perdok, B.H.: "Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven op de Drentse zandgronden in de periode 1966-1971", Den Haag, 1973.
  - 2) Vergelijk daartoe: Bauwens, A.L.G.M.: "Beroepsverandering en -beëindiging door akkerbouwers en veehouders en de vermindering van het aantal bedrijven in Zuid-Holland", Den Haag, 1970.
  - 3) Zie C.B.S.: "Arbeidskrachten voor land- en tuinbouwwerkzaamheden".

Deze gang van zaken wordt min of meer weerspiegeld in het aantal aanvragen voor een beëindigingsregeling van het O- en S-fonds, dat zijn hoogtepunt bereikte in het eerste halfjaar van 1971 met 3 778 aanvragen 1). In dezelfde periode lieten zich 1 828 agrariërs op een Gewestelijk Arbeidsbureau inschrijven voor bemiddeling naar een ander beroep. In het tweede halfjaar nam de animo om van beroep te veranderen enigszins af; deze situatie zette zich in 1972 verder door.

Deze ontwikkelingen vormden mede de aanleiding om aan de hand van een vorig onderzoek, een vervolgonderzoek uit te voeren teneinde een beter inzicht te krijgen in het proces van beroepsverandering. Hiervoor leende zich het best een studie omtrent de situatie in Zuid-Holland, waar in 1970 door middel van een mondelinge enquête de houding tegenover beroepsverandering was gepeild 2). Daarbij kwam naar voren dat 18% van de respondenten beroepsverandering overwoog. Van het in het onderzoek betrokken gelijke aantal boerinnen sprak 37% zich uit voor een ander beroep van de man. Combinatie van beide gegevens laat zien dat in 41% van de gezinnen over een ander beroep werd gedacht.

In aansluiting aan dit onderzoek van 1970 is in oktober-november 1972 onder dezelfde boeren en boerinnen een beknopte schriftelijke enquête gehouden. De bedoeling daarvan was een antwoord te krijgen op de volgende vragen:

- Welke wijzigingen hebben zich de afgelopen jaren voorgedaan betreffende het bedrijf?
- In welk opzicht bestaat er overeenkomst tussen de houding tegenover beroepsverandering indertijd en het daarop later gevolgde gedrag?
- Hoe staan man en vrouw momenteel tegenover beroepsverandering?
- In hoeverre is de houding tegenover beroepsverandering in de afgelopen jaren gewijzigd?

§ 2. Uitvoering van het onderzoek

Uitgangspunt van het onderzoek was de in het voorjaar van 1970 in Zuid-Holland gehouden enquête onder 117 boeren van 60 jaar of jonger op een bedrijf van 30-90 sbe 3). Daarvan is in eerste instantie nagegaan

- 1) Een en ander mede als gevolg van de per 1 januari 1971 verbeterde bedrijfsbeëindigingsregeling. Zie "Landbouw-Economisch Bericht 1973", Den Haag, 1973, blz. 46-48.
- 2) Spierings, C.J.M. "Boeren en boerinnen over beroepsverandering", Den Haag, 1972.
- 3) Standaardbedrijfseenheden (sbe): eenheid normatieve faktorkosten (arbeid, netto-pacht en rente) volgens LEI-berekeningen bij moderne doelmatige bedrijfsvoering. Zie: "Landbouwcijfers 1973", Den Haag, 1973, blz. 200.

Voorbeelden: 1 melkkoe	= 2,5 sbe	1 mestvarken	= 0,16 sbe
1 jongvee	= 0,7 sbe	1 fokzeug	= 1,6 sbe
1 ha granen	= 3,0 sbe	1 ha consumptie- aardappelen	= 7,5 sbe

wie twee en een half jaar later - najaar 1972 - nog zijn hoofdberoep in de landbouw had. Gebleken is dat in deze periode 13 landbouwers van beroep waren veranderd, 3 personen zijn gaan rentenieren en dat er 3 wegens invaliditeit genoodzaakt waren hun beroep op te geven.

Aan de overblijvende 98 boeren en aan hun echtgenote werd een vragenlijst gestuurd, die in eerste instantie door 26 personen ingevuld werd geretourneerd. Na een z.g. "recall" - circa twee weken na het eerste schrijven - hebben 36 respondenten alsnog een ingevulde vragenlijst opgestuurd. Tenslotte zijn de overige enkele weken daarna persoonlijk benaderd, wat resulteerde in nog 29 ingevulde vragenlijsten. Het aantal weigeringen bedroeg in totaal 7.

De deels schriftelijk en deels mondeling verkregen resultaten laten betrekkelijk weinig verschil in antwoordpatroon zien. Verder bestaat de indruk dat langs schriftelijke weg met een redelijke betrouwbaarheid beknopte gegevens kunnen worden verzameld omtrent de houding tegenover beroep en bedrijf. Wel is het zo dat rekening gehouden moet worden met een niet onaanzienlijk percentage non-response, hoewel aanvulling via persoonlijke gesprekken dit bezwaar grotendeels kan ondervangen 1).

De gegevens van genoemde 91 geënquêteerden zijn nader geanalyseerd en waar dat mogelijk was vergeleken met die van dezelfde personen die ook in 1970 zijn geënquêteerd. Bij de analyse van het onderzoekmateriaal is gebruik gemaakt van de percentagetoets 2) en de nomograph 3).

-
- 1) Een response van rond 40% is als regel zeer hoog bij een schriftelijke enquête. Zie I Gadourek: "Sociologische onderzoekstechnieken", Deventer, 1972, blz. 204.
  - 2) L.J.J. de Bruyn en P.L.C. Nelissen: "Onbehaaglijke stemming", in: Sociologische Gids, 1966, blz. 339.
  - 3) A.N. Oppenheim: "Questionnaire design and attitude measurement", New York, 1966, blz. 287-292.

HOOFDSTUK II

Veranderingen in de periode 1969 1)-1972 ten aanzien van het bedrijf en verwachtingen omtrent het inkomen

§ 1. De bedrijven in 1972 en de veranderingen sinds 1969 1).

De gemiddelde oppervlakte van de bedrijven van de 91 geënquêteerden is de afgelopen jaren nauwelijks gestegen. Deze lag in 1969 1) op 10,8 ha terwijl dit in 1972 11,2 ha was. Op bijna twee derde der bedrijven bleef de oppervlakte in deze periode (vrijwel) ongewijzigd, van 11% werd de oppervlakte verkleind en van 29% vergroot. De verkleining bedroeg gemiddeld ongeveer 4 ha en de vergroting ongeveer 3 ha.

Tabel 1. Oppervlakte en bedrijfsomvang in 1969 en 1972 van de betreffende 91 bedrijven

Oppervlakte	1969 1)	1972	Bedrijfsomvang 2)	1969 1)	1972
< 5 ha	9	8	<50 sbe	18	18
5-10 ha	31	29	50-70 sbe	31	18
10-15 ha	35	31	70-90 sbe	42	30
>15 ha	16	23	≥90 sbe	-	25
Totaal	91	91	Totaal	91	91

Gebleken is dat:

- oppervlaktevergroting relatief veel voorkwam op bedrijven van boeren van 40 jaar of jonger;
- de bedrijfsoppervlakte nagenoeg ongewijzigd bleef bij boeren van 45 jaar of ouder;
- verkleining vooral plaats had op bedrijven van oudere boeren zonder opvolger.

De gemiddelde bedrijfsomvang is toegenomen van 65 sbe 3) in 1969 tot 72 sbe in 1972. Per sbe-klasse zijn de verschillen tussen beide jaren echter veel groter. Zo had in 1972 27% van de bedrijven een omvang van meer dan 90 sbe; in 1970 waren alle bedrijven kleiner dan 90 sbe, wat

1) De vorige enquête vond plaats in het voorjaar van 1970, waarbij is uitgegaan van de situatie in 1969. Zie Spierings, C.J.M.: "Boeren en boerinnen over beroepsverandering", Den Haag, 1972.

2) De verdeling houdt verband met de opzet van het vorige onderzoek.

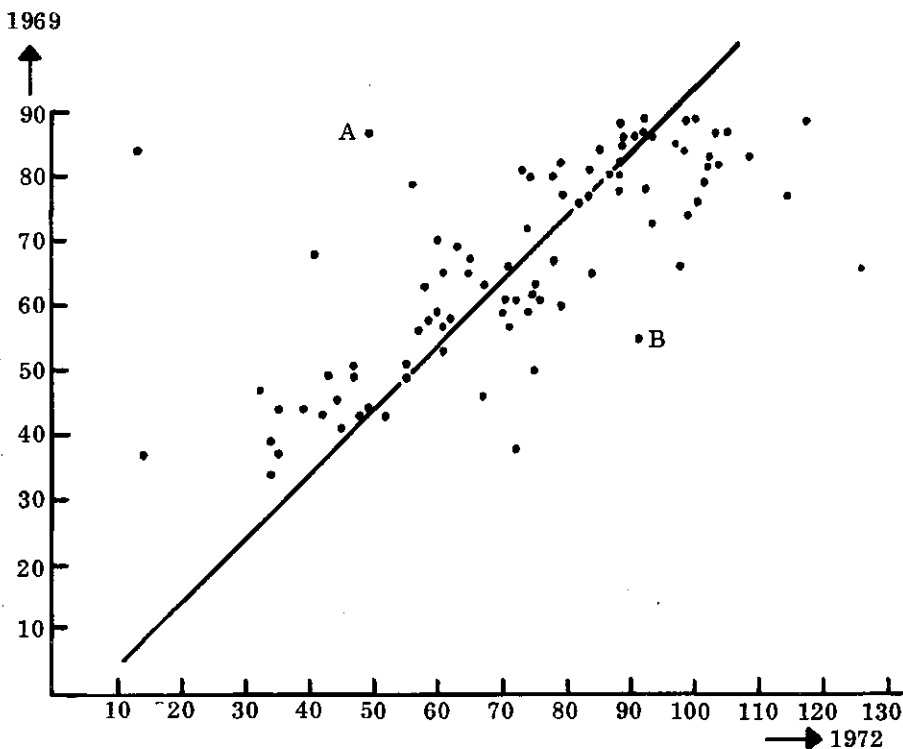
3) Zie noot 3 op blz. 8.

verband hield met de opzet van het onderzoek 1). Op 39% van de bedrijven bleef de omvang (nagenoeg) gelijk, hetgeen grotendeels de bedrijven beneden 70 sbe betrof. Bij enkele bedrijven (13%) was sprake van enige verkleining - meestal minder dan 15 sbe; deze ontwikkeling kwam in hoofdzaak voor bij bedrijven van boeren boven 40 jaar. Op bijna de helft van de bedrijven nam de omvang in 3 jaar - gemiddeld 17 sbe - toe, en wel voornamelijk op bedrijven groter dan 70 sbe.

De ontwikkeling van de omvang der afzonderlijke bedrijven in de periode 1969-'72 blijkt uit onderstaand spreidingsdiagram. Bedrijf A bijvoorbeeld had in 1969 een omvang van 87 sbe, welke in 1972 tot 49 sbe was verminderd. De omvang van bedrijf B nam toe van 55 sbe in 1969 tot 91 sbe in 1972.

De bedrijfsomvang in 1969 en 1972

1) Zie hoofdstuk I § 2. Uitvoering van het onderzoek.

Vooral de boeren beneden 40 jaar hebben het bedrijf vergroot, terwijl de meeste boeren boven 50 jaar de omvang ongewijzigd lieten. De vergroting had verder vooral betrekking op bedrijven die in 1969 al groter dan 70 sbe waren.

Uit tabel 2 blijkt dat op 44 bedrijven de omvang werd vergroot en tegelijk daarmee op 21 bedrijven de oppervlakte. In een aantal gevallen was dus sprake van een intensivering, veelal in de vorm van meer melkkoaien en/of mest- en jongvee per ha.

Tabel 2. Veranderingen in de bedrijfsomvang en de bedrijfsoppervlakte

Bedrijfsomvang (in sbe)	Bedrijfsoppervlakte			Totaal
	vergroot	bleef gelijk	verkleind	
Vergroot *	21	22	1	44
Bleef gelijk	3	28	4	35
Verkleind *	2	5	5	12
Totaal	26	55	10	91

*) Meer dan 5 sbe

In 1970 dacht ongeveer een derde aan vergroting van de oppervlakte. In ruim twee jaar tijds blijkt slechts een klein deel van hen - ruim een kwart - daarin geslaagd te zijn, waarbij het doorgaans om een vergroting van 2-5 ha ging. Wat meer geënquêteerden kwamen eveneens tot een oppervlaktevergroting, hoewel men indertijd (nog) geen plannen daartoe had; dooreengenomen ging het om een vergroting van 1-3 ha. In totaal heeft 29% van de 91 geënquêteerden het bedrijf met enkele hectaren weten te vergroten.

Hoe staat het met de eventuele uitbreidingsplannen voor de komende jaren? Het blijkt dat de helft het bedrijf gelijk wil laten, terwijl 10% aan vergroting en eveneens 10% aan verkleining denkt. Circa 30% "weet het nog niet" hetgeen aanzienlijk meer is dan bij de vorige enquête (11%); dit zou kunnen samenhangen met de gehanteerde wijze van materiaalverzameling (schriftelijke enquête).

§ 2. De meningen over het inkomen en de inkomensverwachtingen in de komende jaren

Bij de waardering van het beroep speelt het inkomen een belangrijke rol. Het is echter niet gemakkelijk het inkomen exact vast te stellen. Ook de geënquêteerden zelf kunnen er een verschillende inhoud aan geven. Om hierover toch redelijk goed geïnformeerd te zijn, is gevraagd naar de mening over het inkomen in de afgelopen drie jaar, dus zo ongeveer het tijdsbestek tussen beide enquêtes.

Het blijkt dat ongeveer een derde het inkomen over deze periode goed vindt, in het bijzonder degenen met een bedrijf boven 90 sbe. Verder bestempelt 63% het inkomen als matig, vooral degenen met een bedrijf be-

neden 70 sbe, en 7% als slecht (tabel 3).

Tabel 3. Bedrijfsomvang en mening over het inkomen in de afgelopen drie jaar

Bedrijfsomvang	Mening over het inkomen afgelopen jaren			Totaal $\times$)
	goed	matig	slecht	
<50 sbe	2	13	3	18
50-70 sbe	5	13	-	18
70-90 sbe	8	18	3	29
≥ 90 sbe	11	14	-	25
Totaal 1972	26 (29%)	58 (63%)	6 (7%)	90 (100%)
1970	(43%)	(48%)	(9%)	(100%)

$\times$) Van 1 respondent ontbreekt dit gegeven.

In vergelijking met de mening omtrent het inkomen in 1970 is sprake van een verschuiving van "goed" naar "matig", nl. bij de helft van de respondenten. Slechts enkelen die het inkomen in 1970 matig vonden, kwalificeren het eind 1972 als goed (zie tabel 4). Verder blijkt, dat van de 90 respondenten iets meer dan de helft het inkomen op beide peildata op gelijke wijze waardeerden. De verschuiving kan te maken hebben met veranderde opvattingen omtrent het inkomen, terwijl ook sprake kan zijn van veranderingen in de inkomenssituatie.

Tabel 4. Wijzigingen in de mening over het inkomen in de periode 1970-1972

Mening over het inkomen: enquête '70	Mening over het inkomen afgelopen jaren: enquête '72			Totaal $\times$)
	goed	matig	slecht	
Goed	18	20	1	39 (43%)
Matig	8	30	4	42 (48%)
Slecht	-	8	1	9 (9%)
Totaal	26 (29%)	58 (63%)	6 (7%)	90 100%

$\times$) Van 1 respondent ontbreekt dit gegeven.

Vergelijking van de mening over het inkomen met het feitelijk inkomen - waarover in de enquête van 1970 een indruk werd verkregen 1) - laat zien dat van degenen, die destijds een inkomen hadden van meer dan

1) In de huidige schriftelijke enquête is geen vraag over het behaalde inkomen gesteld met het oog op de mogelijke non-response.

f 15 000,-, 52% het inkomen in de afgelopen jaren goed vindt, tegen 73% in 1970 1). Bij een inkomen lager dan f 15 000 ligt het accent overwegend op de kwalificatie "matig".

Gevraagd naar de verwachting van het inkomen in de komende jaren geeft twee derde van de boeren te kennen, dat het inkomen gelijk zal blijven, 25% dat het hoger zal zijn en 8% dat het lager kan liggen 2). De verwachting van een hoger inkomen in de eerstkomende jaren komt relatief gezien het meest voor bij degenen met een bedrijf van meer dan 90 sbe, en vooral bij die boeren waarvan het bedrijf sinds de vorige enquête in omvang is toegenomen.

Vergelijkt men de mening over het inkomen in 1970 en in 1972 met de inkomensverwachting voor de komende jaren, dan blijkt in een aantal gevallen de minder gunstige beoordeling (slecht-matig) weer in de richting te gaan van een gunstiger oordeel. Deze omstandigheid is begrijpelijk gezien de ontwikkeling van het inkomen gedurende de laatste jaren, waarbij het boekjaar 1971/'72 aanmerkelijk gunstiger resultaten laat zien dan de daaraan voorafgaande jaren 3).

Tabel 5. Mening en verwachtingen omtrent de ontwikkeling van het inkomen

Mening over het inkomen: in		Verwachtingen over het inkomen in de komende jaren			Totaal *)
1970	1972	lager	gelijk	hoger	
goed	- goed	1	10	5	16
goed	- matig	1	13	6	20
matig	- goed	1	7	-	8
matig	- matig	3	17	7	27
slecht	- matig	-	6	2	8
Totaal		6	53	20	79

*) Van 8 respondenten ontbreekt een gegeven; overige combinaties bij 4 respondenten.

Niet alle geënquêteerden denken echter even optimistisch over de ontwikkeling van het inkomen. Dat zou erop kunnen wijzen dat de verbetering van de opbrengsten eerder ten goede zal zijn gekomen aan de structureel betere bedrijven dan aan de overwegend kleinere bedrijven waarvan in dit onderzoek sprake is. Deze omstandigheid zou ertoe kunnen leiden dat het inkomen van landbouwers met een klein bedrijf niet gelijkelijke mee-

1) O.c. blz. 19.

2) Zeven respondenten - meestal die met kleinere bedrijven - hebben deze vraag niet beantwoord.

3) Landbouw-Economisch Instituut; "Bedrijfsuitkomsten in de landbouw; boekjaar 1968/69 t/m 1971/72", Den Haag, 1973, blz. 162-165.

groeit met dat van anderen zowel binnen als buiten de landbouw. Indien deze achterstand erg groot wordt, zal de kans toenemen dat men moet gaan uitzien naar een ander beroep. Of men van beroep zal veranderen, hangt in sterke mate af van het kunnen vinden van geschikt ander werk. Bepaalde factoren zoals het doorgaans niet meer zo jong zijn of de veelal specifiek agrarisch gerichte opleiding zullen dat niet vergemakkelijken. Van belang is verder niet alleen of men van beroep kan veranderen maar ook of men wil veranderen. Daarop zal in de volgende hoofdstukken worden ingegaan.

De houding van boeren en boerinnen tegenover beroepsverandering

§ 1. De mening van de geënquêteerde boeren over een ander beroep

Om een indruk te krijgen van de houding der geënquêteerden tegenover beroepsverandering zijn diverse vragen gesteld. Deze sluiten enerzijds nauw aan bij de mening omtrent het inkomen en betreffen anderzijds de overweging om van beroep te veranderen. Daarop wordt achterevolgens ingegaan, waarna tot slot een samenvattend beeld wordt gegeven betreffende een eventuele uitoefening van een ander beroep.

In eerste instantie is de geënquêteerden de vraag voorgelegd: "Als Uw inkomen de komende drie jaren gelijk zou blijven aan het huidige blijft U dan boer of zou U een ander beroep willen gaan uitoefenen?" De meestengaven te kennen het boerenberoep te blijven uitoefenen terwijl slechts 8% in deze omstandigheden een ander beroep zou overwegen.

Verder is de vraag gesteld: "Voor welk bedrag meer per jaar dan U nu verdient, zou U een ander beroep willen gaan uitoefenen?" Een vierde van de respondenten liet deze vraag onbeantwoord, ruim een derde wens- te"voor geen enkel bedrag" een ander beroep uit te oefenen, terwijl 40% een bedrag noemde dat doorgaans lag tussen f 1 500 en f 10 000. Er was geen samenhang met de bedrijfsomvang en ook niet met de faktor leeftijd.

In de enquête van 1970 is een soortgelijke vraag gesteld, waarbij ook 40% van de geënquêteerden een bedrag heeft genoemd. In tegenstelling met toen zijn het nu echter meer jongeren dan ouderen. Deze wijziging is begrijpelijk daar een aantal ouderen intussen van beroep is veranderd. Verder kunnen jongere boeren, waarvan het bedrijf niet kon worden uitgebreid of die te maken kregen met een ongunstig inkomen, tot de overtuiging zijn gekomen dat het beter is uit te zien naar een andere bestaansmogelijkheid, zij het onder bepaalde financiële voorwaarden.

Op de vraag: "Tot welk inkomen blijft U in ieder geval nog boer?" heeft 29% van de geënquêteerden geen antwoord gegeven. De bedrijfsomvang evenals de leeftijd spelen hierbij nauwelijks een rol. Opvallend is wel dat de boeren die de vraag niet beantwoorden grotendeels dezelfde zijn als die welke op de vorige vraag evenmin een antwoord gaven dan wel lieten weten voor geen enkel bedrag méér dan men nu verdient, een ander beroep te willen uitoefenen. Van de overigen, die wel een bedrag noemden tot waar men in ieder geval boer wil blijven, vertonen de bedragen een variatie van f 5 000 - f 20 000. Van alle geënquêteerden vonden enkelen een bedrag tussen f 5 000 en f 10 000 het minimale inkomen, 45% tussen f 10 000 en f 15 000 en 19% van f 15 000 - f 20 000.

Deze bedragen kunnen worden vergeleken met bijvoorbeeld het loon

van een vaste vakarbeider in de veehouderij of akkerbouw (circa f 18 000 op het tijdstip van de enquête oktober-november 1972) of met het sociaal-minimumloon (circa f 13 500). Wanneer derhalve een landbouwer met eigen arbeid (excl. rente van eigen vermogen) minder dan f 13 500 verdient, zou hij in elk ander beroep meer kunnen verdienen.

Overigens bleek dat 52% het boerenberoep wilde blijven uitoefenen bij een inkomen dat - soms aanzienlijk - beneden f 13 500 zou liggen en 34% tussen f 13 500 en f 18 000. Dit betekent dat 86% van de geënquêteerde veehouders en akkerbouwers genoeg zou willen nemen met een inkomen dat lager ligt dan dat van een vakarbeider in de veehouderij/akkerbouw om tenminste het boerenberoep te kunnen blijven uitoefenen. De meesten zijn dus wel bereid een flinke - wellicht tijdelijke - inkomensdaling te accepteren ondanks het feit dat men in loondienst in een ander beroep veelal meer zal kunnen verdienen. Hoelang men dit zal kunnen volhouden, hangt o.a. af van de ontwikkeling van de prijzen van landbouwproducten, de vermogenspositie, de eventuele inkomsten uit een nevenberoep, het consumptiepatroon van het gezin, en vooral het vinden van geschikt ander werk. Hoelang men de situatie wil handhaven hangt eveneens af van de bereidheid zich aan te passen aan de veranderde omstandigheden.

De bedragen tot waar men nog het boerenberoep wil blijven uitoefenen, vertonen nauwelijks enige samenhang met de leeftijd en met de gevolgde opleiding. Met de bedrijfsomvang was het verband duidelijker: hoe groter het bedrijf, des te hoger het genoemde bedrag. Vergelijking met het inkomen - enquête 1970 - laat zien dat hoe lager dit was, des te meer landbouwers f 15 000 of minder als benedengrens aangaven.

Van de 91 in het onderzoek betrokken landbouwers zei 25% "in de afgelopen vijf jaar weleens te hebben gedacht aan de uitoefening van een ander beroep". Dit geldt m.n. degenen tussen 40 en 50 jaar of degenen met een bedrijf van 50-90 sbe. Een aantal van hen zou al voor een tamelijk klein - gemiddeld circa f 2 000 per jaar - bedrag méér dan men nu verdient, van beroep willen veranderen. Overigens verwacht wel bijna de helft van deze 25%, die weleens aan beroepsverandering dacht, dat het inkomen in de komende jaren hoger zal liggen dan momenteel het geval is.

Men kan zich afvragen of de betreffende landbouwers met iemand gepraat hebben over de keuze al dan niet het boerenberoep te blijven uitoefenen. De helft van hen heeft dit inderdaad gedaan. Daarnaast heeft een aantal anderen, die nog nooit serieus beroepsverandering hebben overwogen, over deze keuze gesproken. In totaal gaat het om 18% van de geënquêteerden die zich hebben laten adviseren.

Verder heeft de helft van genoemde 25% weleens inlichtingen over andere beroepen gevraagd (tegen 14% van alle geënquêteerden). Bijna twee derde is van mening dat men een ander beroep beter zelf kan uitzoeken dan gebruik te maken van instanties die bemiddeling verlenen bij de beroepsverandering.

Het praten over de keuze om al dan niet met het boerenberoep door te gaan evenals het inlichtingen vragen over andere beroepen, impliceert niet zonder meer, dat men nog steeds overweegt van beroep te verande-

ren. Slechts in 6 gevallen is hiervan sprake geweest; daarnaast overwegen 8 personen beroepsverandering zonder dat men zich nader heeft georiënteerd. De geringe bedrijfsomvang - veelal gaat het om bedrijven van minder dan 80 sbe - doet vermoeden dat er een zekere noodzaak tot beroepsverandering is. Temeer daar de omvang van deze bedrijven de afgelopen jaren niet kon worden vergroot. Let men eveneens op de leeftijd - meestal variërend van 40 tot 50 jaar - dan lijkt het erop dat sommigen zullen proberen het boerenberoep tot hun 65e jaar te blijven uitoefenen. Mocht dat onverhoopt niet lukken dan zal men alsnog op latere leeftijd genoodzaakt zijn over te stappen naar een ander beroep, met alle consequenties van dien. Men dient overigens wel te bedenken dat een verkleinde of gelijkblijvende bedrijfsomvang niet zonder meer tot beroepsverandering behoeft te leiden. Soms kan immers sprake zijn van een tijdelijke teruggang, soms van een meer blijvende situatie zoals vaak het geval is met oudere bedrijfshoofden zonder opvolger.

In totaal overweegt 15% van de geënquêteerden een ander beroep uit te oefenen. Gemiddeld is men 48 jaar en heeft een bedrijf van rond 73 sbe; in de enquête van 1970 was dat resp. 47 jaar en 70 sbe. Dooreengenomen zijn de verschillen dus erg klein. Nadere detaillering laat echter zien, dat momenteel het zwaartepunt ligt bij boeren van 40-50 jaar of bij bedrijven van 50-70 sbe, terwijl het in 1970 vooral oudere boeren betrof of bedrijven van 30-70 sbe (tabel 6).

Tabel 6. Houding tegenover beroepsverandering

Leeftijd/ bedrijfsomvang	% bedrijfshoofden dat beroepsverandering overweegt	
	1970	1972
<42 jaar *)	4	8
42-52 jaar *)	9	24
52-62 jaar *)	19	13
<50 sbe	11	11
50-70 sbe	19	33
≥70 sbe	5	16

*) In 1970 was dit resp. <40 jaar, 40-50 jaar en 50-60 jaar.

Dat de percentages bedrijfshoofden, die beroepsverandering overwegen, in 1970 lager zijn dan bij de enquête in 1972 houdt verband met de omstandigheid dat in beide jaren is uitgegaan van het in 1972 geënquêteerde aantal. Sedert 1970 zijn echter 13 personen (11% van de 117 respondenten) van beroep veranderd 1), naar verhouding vooral degenen boven 50 jaar of met een bedrijf beneden 70 sbe.

Uit eerdere onderzoeken is gebleken dat degenen die beroepsverandering overwegen veel belangstelling hebben voor aan de landbouw ver-

1) Hierop wordt in het volgende hoofdstuk nader ingegaan.

wante beroepen of voor beroepen in de dienstverlenende sektor 1). Uit de beantwoording van de vraag welk beroep zij het liefst zouden willen uitoefenen, gezien de opleiding en de bekwaamheden, bleek in grote lijnen dezelfde voorkeur. Zo is o.a. genoemd: bedrijfsverzorger, hovenier, plantsoenarbeider, bosarbeider, boekhouder of chauffeur. Vijf van de 14 respondenten hadden er "totaal geen idee van".

In nauw verband met beroepsverandering staat de kwestie van omscholing. De indruk bestaat dat niet alleen jongere maar ook de wat oudere landbouwers hiervoor belangstelling hebben. Wellicht speelt bij deze ouderen de vrees zonder verdere opleiding niet zo gemakkelijk aan werk te kunnen komen 2). De arbeidsbureaus kunnen voor deze categorie een nuttige bemiddelende rol vervullen. De meesten zijn genegen zich bij het zoeken van ander werk tot een arbeidsbureau te wenden.

Men verwachtte in het andere beroep in doorsnee f 250,- à f 300,- "schoon per week" te kunnen verdienen. Gelet op het tijdstip van onderzoek - najaar 1972 - en op de als geschikt aangemerkte beroepen, liggen deze bedragen aan de hoge kant. Dat zou erop kunnen wijzen dat men niet goed op de hoogte is van de inkomensmogelijkheden in andere beroepen.

Het besluit om van beroep te veranderen kan verband houden met de situatie van de boer zelf en zijn gezin, maar ook met de bedrijfssituatie. Met het oog op dit laatste punt is bij degenen die beroepsverandering overwegen, geïnfomeerd naar plannen m.b.t. het bedrijf na een eventuele beroepsovergang. Het merendeel zou de grond, de bedrijfsgebouwen en het vee voorlopig geheel of voor een deel willen aanhouden. Slechts enkelen denken aan onmiddellijke verkoop, in het bijzonder van het vee.

§ 2. De boerinnen over beroepsverandering

Tegelijk met de vragenlijst voor de man is ook aan de echtgenote een lijstje met vragen gestuurd. Van 91 vrouwen zijn hierop antwoorden verkregen.

Gebleken is dat drie vierde van de geënquêteerde vrouwen op het bedrijf meewerkt, voornamelijk bij het voeren van melk- of jongvee, het schoonmaken van het melkgerei of bij het hooien. Betrekkelijk weinig vrouwen houden zich bezig met melken of akkerbouwwerkzaamheden. Ongetwijfeld heeft het meewerken op het bedrijf een vermindering van de tijd voor het gezin en voor zichzelf ten gevolge. Een aantal vrouwen zou dan ook liever alléén het huishouden willen doen. Ruim een derde geeft de voorkeur aan huishoudelijk werk boven werkzaamheden op het bedrijf.

Gezien de problemen voor de vrouw, die beroepsverandering met zich mee kan brengen, mag worden aangenomen dat deze haar houding kunnen

-
- 1) Spierings, C.J.M.: "Plannen tot beroepsverandering", Den Haag, 1973. Klopogge, J.J.J. en Van der Linden, P.: "Landbouwers in Salland en Twente over hun beroep", Den Haag, 1973.
  - 2) Spierings, C.J.M.: "Jonge veehouders over hun beroep en bedrijf", Den Haag, 1973.

beïnvloeden. Daarom is aan alle 91 vrouwen de mening gevraagd over de problemen die voor haar kunnen ontstaan als de man van beroep zou veranderen. Vaak heeft men meer dan één reden genoemd. Van de voorgelegde overwegingen blijkt "het verlies van zelfstandigheid" de meest vermelde te zijn, op de voet gevolgd door "het afstand doen van bedrijf en vee", evenals "het niet meer werken in de buitenlucht". Blijkbaar zien de boerinnen het prijsgeven van verworvenheden, die eigen zijn aan het boerenberoep, als het grootste probleem van beroepsverandering. Pas in tweede instantie noemen ze problemen betreffende het andere beroep, zoals "het vinden van geschikt werk", "de aanpassing aan ander werk en aan een andere levenswijze", of "het eventueel volgen van een omscholingscursus". Ook "het vinden van een geschikte woning" kan een probleem zijn.

Vrouwen, die willen dat de man van beroep verandert, noemen vooral problemen als "het vinden van geschikt werk" (52%) en "aanpassing aan ander werk" (42%). Voor het overige zijn de verschillen tamelijk klein in vergelijking met degenen die ertegen zijn.

Tabel 7. Door de vrouwen genoemde moeilijkheden m.b.t de overgang van de man naar een ander beroep

Genoemde moeilijkheden	Perc. vrouwen dat als moeilijkheid noemt		
	vóór beroepsverandering	tegen beroepsverandering	totaal
Verlies van zelfstandigheid	81	78	79
Afstand doen van bedrijf en vee	74	65	68
Niet meer werken in de buitenlucht	61	53	56
Vinden van geschikt werk	52	35	41
Aanpassing aan ander werk	42	27	32
Aanpassing aan andere werkwijze	36	30	32
Volgen van omscholingscursus	26	23	24
Vinden van geschikte woning	29	20	23
(Aantal echtgenotes)	(31)	(60)	(91)

Op de vraag: "Zou U willen dat Uw man een ander beroep gaat uitoefenen?" antwoordde 34% van de boerinnen met "ja" en 66% met "neen". Het door de boerinnen ingenomen standpunt kan beïnvloed zijn door de persoonlijke situatie maar ook door de bedrijfssituatie. Slechts van enkelen factoren kan de betekenis worden nagegaan 1). Van belang bleek het

1) Dit houdt verband met de opzet van het onderzoek. Zie hoofdstuk I § 2: "Uitvoering van het onderzoek".

volgende:

- leeftijd: van de vrouwen van 40-50 jaar spreekt 50% zich uit vóór beroepsverandering;
- onderwijs: van de vrouwen die ander dan huishoudelijk dagonderwijs hebben gehad, is 24% voor een ander beroep;
- huishoudelijk werk: 64% van de vrouwen die een voorkeur voor huishoudelijk werk uitspreken, zijn vóór beroepsverandering van de man.

Het al dan niet meewerken op het bedrijf evenals de bedrijfsomvang blijken geen enkele invloed te hebben op haar houding tegenover beroepsverandering.

De meeste vrouwen die voor beroepsverandering van de man zijn, hebben daar met de man over gesproken. In een tiental gezinnen waar dit eveneens onderwerp van gesprek is geweest, hebben man en vrouw een afwijzend standpunt tegenover een eventuele beroepsovergang ingenomen.

Aan de vrouwen die willen dat de man een ander beroep gaat uitoefenen, is de vraag voorgelegd: "Om welke redenen zou U dat willen?" Daarbij kon men telkens aangeven of een bepaalde reden al dan niet van belang was.

Tabel 8. Redenen waarom de echtgenote wil dat de man van beroep verandert

Redenen	Aantal echtgenotes	Percentage
Hij zal dan meer kunnen verdienen	9	29%
Hij zal niet meer zo lang hoeven werken	20	65%
Het werk zal dan wat minder zwaar zijn	17	55%
Dan is er meer vrije tijd en vakantie	21	68%
Er zit niet zoveel toekomst in het bedrijf	10	32%
Dan worden de risico's heel wat minder	20	65%
Dan vallen we onder de sociale verzekeringen	20	65%
Het zou beter zijn voor de gezondheid van mijn man	8	26%
(Aantal echtgenotes)	(31)	

De relatief weinig perspectiefvolle vooruitzichten evenals de risico's die men loopt met het meestal kleinere bedrijf zijn kennelijk van invloed op de houding van de echtgenote. Tegenover deze onzekere situatie zet men vooral de voordelen van een ander beroep, zoals hoger inkomen, het vallen onder de sociale verzekeringen, en het lopen van minder risico's. Verder verwacht twee derde van de echtgenotes in een ander beroep meer vrije tijd en vakantie, kortere werktijden en minder zwaar werk voor de man. Min of meer in samenhang hiermee kan de gezondheid staan, hoewel deze faktor ook als zodanig tot beroepsverandering kan leiden.

In 1970 noemde bijna de helft van de vrouwen als reden "er zit niet zoveel toekomst in het bedrijf" alsmede "hij zal dan meer kunnen verdienen". In de laatste enquête werden deze redenen door slechts circa

30% der vrouwen genoemd. Ongetwijfeld heeft hierbij het betere inkomen binnen de landbouw een rol gespeeld. Wat de andere redenen betreft, is er tussen beide enquêtes weinig verschil in antwoordpatroon.

Van de geënquêteerde vrouwen heeft 64% er geen idee van welk beroep voor de man geschikt zou zijn bij eventuele beroepsverandering. Voor zover dat wel het geval is betreft het min of meer aan de landbouw verwante beroepen zoals bedrijfsverzorger, plantsoenarbeider, bosarbeider of hovenier, en beroepen in de dienstverlenende sector zoals vertegenwoordiger of chauffeur. De vrouwen noemen over het algemeen beroepen waar "het werk in de buitenlucht geschiedt", "niet te zwaar" en "lieftst niet te ver van huis is".

Ongeveer evenveel vrouwen als mannen (resp. 64% en 59%) zijn van mening dat bij beroepsverandering de man zelf een ander beroep moet zoeken 1). Dit geldt vooral t.a.v. de oudere mannen.

Gezien de leeftijd van de boeren, voor wie de vrouwen beroepsverandering willen - verscheidene zijn ouder dan 50 jaar - is het niet verwonderlijk dat tamelijk weinig vrouwen iets zien in een omscholingscursus voor de man: 39% zou dat wel willen, en dan nog vooral vrouwen beneden 40 jaar (55%).

---

1) Deze vrij duidelijke overeenkomst van opvatting is waarschijnlijk voor een deel het gevolg van de gehanteerde wijze van materiaalverzameling.

HOOFDSTUK IV

Verschuivingen in de houding tegenover : beroepsverandering

Tussen voorjaar 1970 en najaar 1972 zijn 13 van de 117 geënquêteerden (11%) een ander beroep gaan uitoefenen. Het betrof hier relatief gezien vooral personen van 50 jaar of ouder die veelal een bedrijf hadden beneden 10 ha of 70 sbe. De meesten hadden in 1970 een inkomen van minder dan f 10 000, het inkomen vond men meestal slecht. Ongeveer de helft van degenen die in 1970 beroepsverandering overwogen, heeft deze stap gezet; sprak de echtgenote er zich voor uit dan was dat een kwart (tabel 9).

Tabel 9. De van beroep veranderden tussen 1970 en 1972

Enquête 1970 (= 100)		aantal	
Leeftijd	<50 jaar	8%	6
	≥50 jaar	17%	7
Oppervlakte	<10 ha	18%	9
	≥10 ha	7%	4
Bedrijfsomvang	<70 sbe	16%	11
	≥70 sbe	5%	2
Inkomen	< f 10 000	20%	7
	≥ f 10 000	7%	5
Mening inkomen	goed of matig	9%	9
	slecht	27%	4
Houding t.o.v. beroepsverandering (man)	ja	45%	9
	neen	4%	4
Houding t.o.v. beroepsverandering (vrouw)	ja	28%	12
	neen	1%	1

Verder is naar voren gekomen dat in 8 van genoemde 13 gevallen zowel man als vrouw in 1970 voor beroepsverandering waren, in 3 gevallen was de vrouw er voor en de man tegen, in 1 geval de man voor en de vrouw tegen, terwijl in één geval geen van beiden toen nog aan een ander beroep dachten. Men zou hieruit voorzichtig kunnen concluderen, dat wanneer man en vrouw beroepsverandering wenselijk achten, de kans vrij groot dat dit ook gebeurt. Omtrent de tijd die dit proces vraagt, is evenwel nog weinig te zeggen.

Van de overblijvende 104 personen zijn er na 1970 drie gaan rentenieren, terwijl eveneens drie personen wegens invaliditeit gedwongen waren met boeren te stoppen. Verder weigerde 7 man aan het onderzoek

mee te doen.

Van de resterende 91 geënquêteerde mannen en vrouwen was dus de houding tegenover beroepsverandering op beide peildata bekend. In beide jaren is een verdeling gemaakt, namelijk

1. man en vrouw voor beroepsverandering
2. man vóór, vrouw tegen
3. man tegen, vrouw vóór
4. man en vrouw tegen beroepsverandering

Tabel 10. De houding van man en vrouw tegenover beroepsverandering in 1970 en 1972

		Houding tegenover beroepsverandering		
		1970		
		Vrouw		
		voor	tegen	totaal
Man	voor	6	4	10 (11%)
	tegen	23	58	81 (89%)
Totaal		29 (32%)	62 (68%)	91 (100%)

		1972		
		Vrouw		
		voor	tegen	totaal
Man	voor	12	2	14 (15%)
	tegen	19	58	77 (85%)
Totaal		31 (34%)	60 (66%)	91 (100%)

Uit deze tabel valt af te leiden dat van de 91 geënquêteerde mannen en vrouwen er zich in 1972 meer voor beroepsverandering uitspraken dan in 1970 1). Verder blijkt dat een aantal uiteenlopende opvattingen van man en vrouw in 1970 resulteerden in onderling gelijklopende opvattingen in 1972.

Daarnaast is naar voren gekomen dat in deze periode iets meer vrouwen dan mannen (resp. 26% en 15%) hun houding t.a.v. beroepsverandering hebben gewijzigd. Bij de vrouwen zijn er zich vrijwel evenveel voor als tegen beroepsverandering gaan uitspreken (resp. 14% en 12%), terwijl er bij de mannen meer vóór dan tegen waren (resp. 10% en 5%) (zie tabel 11).

Combinatie van de houding van man en vrouw tegenover beroepsverandering van beide jaren leverde in beginsel 16 mogelijkheden op. Bij nadere analyse bleken enkele combinaties echter niet voor te komen.

1) In de enquête van 1970 was 18% van 117 geënquêteerden van beroepsverandering, terwijl dit in 1972 15% van 91 geënquêteerden was.

Tabel 11. Verschuivingen in de houding van man en vrouw tegenover beroepsverandering in 1970 en 1972

Houding tegenover beroepsverandering

1970		1972		Aantal	"Typering"
Man	Vrouw	Man	Vrouw		
-	-	-	-	46	beiden tegen
+	+	+	+	2	beiden voor
-	+	-	+	9	} "nog niet eens"
+	-	+	-	1	
-	-	-	+	9	} vrouw "aarzelt"
-	+	-	-	8	
-	-	+	-	1	} man "aarzelt"
+	-	-	-	1	
+	+	-	+	1	} man "overgehaald"
-	+	+	+	6	
+	-	+	+	2	vrouw "overgehaald"
+	+	-	-	3	} "hangt van de situatie af"
-	-	+	+	2	

Allereerst blijkt dat 46 van de 91 geënquêteerden (51%) tot nog toe helemaal niets in beroepsverandering ziet, terwijl in 2 gevallen (2%) man en vrouw zowel in 1970 als in 1972 zich voor beroepsverandering uitspraken maar deze stap nog niet hebben gezet. In 10 gevallen (11%) zijn man en vrouw "het nog niet eens". Van de overblijvende 33 geënquêteerden loopt het patroon van veranderingen nogal uiteen, waarbij vooral de typering vrouw "aarzelt" (19%) van toepassing is en in mindere mate man "aarzelt" (3%). Soms is er sprake van dat de man is "overgehaald" (7%) of de vrouw (2%). In enkele gevallen (5%) zou de houding tegenover beroepsverandering getypeerd kunnen worden met "hangt van de situatie af".

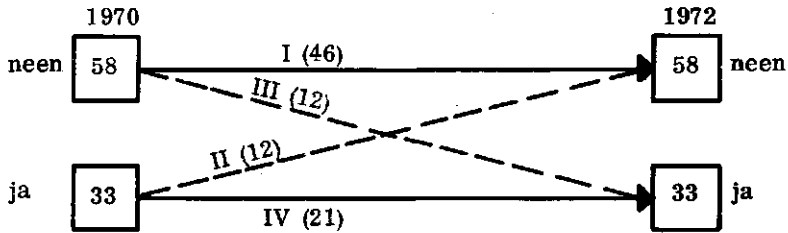
Letmen op de afzonderlijke standpunten van man en vrouw dan blijkt daarin nogal beweging te zitten. Dat betrof vooral de situaties waar één van beiden in 1970 voor beroepsverandering was. Bij circa twee derde van hen luidde de mening in 1972 anders, namelijk overwegend negatief wanneer de man in 1970 er tegen was en overwegend positief wanneer de man er toen vóór was. Relatief de minste wijzigingen zijn geconstateerd wanneer beiden in 1970 tegen beroepsverandering waren; van hen was in 1972 79% tegen.

Uitgaande van de binnen het gezin levende opvattingen omtrent beroepsverandering in de periode 1970-1972 kunnen globaal gezien vier groepen worden onderscheiden:

groep I	Nooit beroepsverandering overwogen	: 46 gezinnen
groep II	Beroepsverandering werd overwogen maar thans niet meer	: 12 gezinnen
groep III	Overweging van beroepsverandering is van recente datum	: 12 gezinnen
groep IV	Overweging van beroepsverandering leeft al geruime tijd	: 21 gezinnen

Schematisch voorgesteld levert dat onderstaand beeld op, waarbij opvalt dat zowel in 1970 als in 1972 in 33 gezinnen (36%) positief over beroepsverandering werd gedacht. Twee derde daarvan vormt een vaste kern die twee jaar eerder ook al beroepsverandering wenselijk achtte.

Overweging van beroepsverandering aanwezig (man en/of vrouw)

Gebleken is dat de gezinnen waar in beide jaren niet over beroepsverandering is gesproken (groep I) vooral personen betreft die jonger zijn dan 40 jaar, een bedrijf hebben met een omvang rond 90 sbe, plannen hadden en/of hebben tot bedrijfsvergroting, het inkomen de afgelopen jaren als goed bestempelden, of verwachten dat het inkomen in de komende jaren hoger zal liggen dan het huidige inkomen.

Groep II - in 1970 aanwezige maar intussen verdwenen belangstelling - telt vooral personen met bedrijven rond 90 sbe waar in de afgelopen jaren de bedrijfsomvang sterk is toegenomen.

Groep III, die nog maar kort over beroepsverandering denkt, gaat over personen van 40-50 jaar, over bedrijven beneden 70 sbe of waar het inkomen slecht wordt genoemd.

In groep IV, waar de overweging van beroepsverandering ook al in 1970 aanwezig was, vindt men veelal personen van 40-50 jaar met een bedrijf van hooguit 90 sbe, die geen plannen tot bedrijfsvergroting hebben, die het inkomen slecht of matig vinden of die voor de komende jaren een gelijkblijvend inkomen verwachten.

Samenvatting en slotbeschouwing

Doel en uitvoering van het onderzoek

In de loop van 1971 bereikte het aantal agrariërs dat van beroep veranderde een hoogtepunt. Daarna is de animo vrij snel afgenomen, voornamelijk als gevolg van verbeterde inkomensmogelijkheden binnen de landbouw en de ongunstiger werkgelegenheidssituatie buiten de landbouw.

Om eventuele veranderingen in hun houding tegenover beroepsverandering te kunnen vaststellen is een vervolgonderzoek uitgevoerd bij dezelfde 117 veehouders en akkerbouwers in Zuid-Holland, jonger dan 60 jaar op een bedrijf van 30-90 sbe, die in 1970 zijn geënquêteerd 1). Dit vervolgonderzoek vond plaats in oktober-november 1972, ruim twee jaar later.

De bedoeling van dit vervolgonderzoek was een antwoord te krijgen op de volgende vragen:

- Welke wijzigingen hebben zich de afgelopen jaren voorgedaan betreffende het bedrijf?
- In welk opzicht bestaat er overeenkomst tussen de houding tegenover beroepsverandering indertijd en het daarop later gevolgde gedrag?
- Hoe staan man en vrouw momenteel tegenover beroepsverandering?
- In hoeverre is de houding tegenover beroepsverandering in de afgelopen jaren gewijzigd?

Het vervolgonderzoek is uitgevoerd in een dertigtal Zuid-Hollandse gemeenten en heeft betrekking op 91 boeren en evenveel boerinnen. Dit aantal is geringer dan bij de vorige enquête, voornamelijk als gevolg van beroepsverandering of beroepsbeëindiging, terwijl enkelen weigerden aan dit tweede onderzoek mee te werken.

Wijzigingen in de bedrijfsomvang

Van de in het onderzoek betrokken bedrijven, welke in 1970 een omvang hadden van 30 tot 90 sbe, is sindsdien de gemiddelde oppervlakte en de gemiddelde omvang nauwelijks toegenomen. Voor zover vergroting plaatshad, betrof dit de bedrijven met een omvang boven 70 sbe. Daarnaast bleken enkele bedrijven te zijn verkleind. Vooral boeren beneden 40 jaar hebben het bedrijf vergroot, terwijl de boeren boven 50 jaar de omvang nagenoeg ongewijzigd hebben gelaten, vooral de bedrijfshoofden zonder opvolger.

Vergroting had plaats in ruim een kwart van de gevallen dat deze indertijd werd overwogen. Wat meer geënquêteerden kwamen tot vergroting hoewel men in 1970 nog geen plannen daartoe had. In totaal heeft 29% het bedrijf vergroot. Voor de komende jaren denkt hooguit nog een tiende aan vergroting.

---

1) Spierings C.J.M.: "Boeren en boerinnen over beroepsverandering", Den Haag, 1973

Ondanks de relatief gunstige prijzen is ongeveer twee derde van de geënquêteerden maar matig tevreden met het inkomen; dit betreft vooral degenen met een bedrijf kleiner dan 70 sbe. In vergelijking met de mening omtrent het inkomen in 1970 is sprake van een verschuiving van "goed" naar "matig". Voor de komende jaren verwacht twee derde van de boeren dat het inkomen gelijk zal blijven. Een vierde verwacht een hoger inkomen; dit betreft veelal degenen met een bedrijf boven 90 sbe en in het bijzonder wanneer de bedrijfsomvang de laatste tijd is toegenomen.

De houding tegenover beroepsverandering en het daarop gevolgde gedrag

Vergelijking van het in 1970 uitgevoerde onderzoek met dat van ruim twee jaar later - najaar 1972 - laat zien dat intussen 11% van de 117 geënquêteerden een ander beroep is gaan uitoefenen. Het betrof hier relatief gezien vooral personen van ouder dan 50 jaar, of boeren met een bedrijf van kleiner dan 10 ha of beneden 70 sbe.

In 8 van de 13 gevallen, dat men een ander beroep is gaan uitoefenen, waren in 1970 zowel man als vrouw vóór beroepsverandering. Van de overigen was soms alleen de vrouw of alleen de man ervoor terwijl in één geval man noch vrouw destijds aan beroepsverandering dachten. Dat zou er op kunnen wijzen dat de kans op beroepsovergang vrij groot is wanneer man én vrouw beroepsverandering wenselijk achten.

Drie bedrijfshoofden waren wegens invaliditeit genoodzaakt met het bedrijf te stoppen; één daarvan overwoog bij de vorige enquête van beroep te veranderen.

Bij de enquête in 1970 bleken 21 van de 117 boeren (18%) beroepsverandering te overwegen. Daarvan zijn er 9 tussen 1970 en 1972 van beroep veranderd.

De houding die momenteel tegenover beroepsverandering wordt ingenomen

Uit het vervolgonderzoek is gebleken dat 15% overweegt van beroep te veranderen. Het betreft hier vooral boeren tussen 40 en 50 jaar of bedrijven van 50-70 sbe; in het onderzoek van 1970 ging het met name om oudere boeren of bedrijven van 30-70 sbe. Degenen die beroepsverandering overwegen, weten meestal wel welk beroep men zou willen uitoefenen. Gedacht wordt aan beroepen als bedrijfsverzorger, hovenier, plantsoenarbeider of bosarbeider. Ongetwijfeld houden de gevolgde opleiding en de in de landbouw verworven bekwaamheden hiermee verband. Daarnaast zijn beroepen genoemd als boekhouder of chauffeur. Diverse boeren zien overigens in dat zij te weinig opleiding hebben gehad om het gemaakte beroep te kunnen uitoefenen. Men is dan ook wel bereid een omscholingscursus te volgen. De meesten willen zich bij het zoeken van ander werk tot een arbeidsbureau wenden.

Uit het onderzoek krijgt men de indruk dat veel bedrijfshoofden van kleinere bedrijven (86%) eventueel genoeg zouden nemen met een lager inkomen dan het CAO-loon van een vakarbeider in de landbouw om toch maar het boerenberoep te kunnen blijven uitoefenen. Hoe lang men dit kan of wil accepteren, hangt van diverse omstandigheden af, zoals de vermogenspositie, het consumptiepatroon van het gezin en de werkgelegenheidssituatie.

Van de 91 in het vervolgonderzoek betrokken vrouwen wil 34% dat de man een ander beroep gaat uitoefenen. De meesten hebben daarover met de man gesproken. Op de houding van de vrouw tegenover beroepsverandering van de man zijn vooral de leeftijd en het gevolgde onderwijs van invloed. Daarnaast zijn ook de vrouwen vóór beroepsverandering die liever uitsluitend in het huishouden werken en dus niet op het bedrijf. Ongunstige financiële aspecten spelen een tamelijk belangrijke rol bij de vrouwen die zich uitspreken vóór beroepsverandering. Hiertegenover zet men de voordelen van andere beroepen als betere sociale voorzieningen, meer vrije tijd en minder zwaar werk. Twee derde van de betreffende vrouwen heeft er geen idee van welk beroep voor de man geschikt zou zijn bij eventuele beroepsverandering. Voor zover dat wel het geval is betreft het min of meer aan de landbouw verwante beroepen of beroepen in de dienstverlenende sektor.

Wijzigingen in de houding tegenover beroepsverandering

Van de 91 in het vervolgonderzoek betrokken mannen en vrouwen is de houding tegenover beroepsverandering in 1970 en 1972 bekend. Gebleken is dat iets meer vrouwen dan mannen (resp. 26% en 15%) hun houding hebben gewijzigd. Bij de vrouwen zijn er zich vrijwel evenveel voor als tegen beroepsverandering gaan uitspreken, terwijl er bij de mannen meer voor dan tegen waren. De meerderheid bleef zich echter uitspreken tegen beroepsverandering. In 46 van de 91 gezinnen waren zowel de man als de vrouw tegen. In 11% van de gevallen zijn man en vrouw "het nog niet eens". Van de overige geënquêteerden loopt het patroon van veranderingen nogal uiteen: vrouw "aarzelt" (19%), man "aarzelt" (3%), man is "overgehaald" (7%), vrouw is "overgehaald" (2%).

Uitgaande van de binnen het gezin levende opvattingen omtrent beroepsverandering in de periode 1970-1972 blijkt dat er per saldo niet zoveel is veranderd: in beide jaren werd in 33 gezinnen aan beroepsverandering gedacht, terwijl 58 gezinnen geen beroepsverandering overwogen. Wel is sprake van enkele onderlinge verschuivingen.

De gezinnen waar nooit beroepsverandering is overwogen, onderscheiden zich vrij duidelijk van die waar dit wel het geval is. Schematisch voorgesteld leidt dit tot het volgende beeld:

Nooit beroepsverandering overwogen

jonger dan 40 jaar

bedrijfsomvang rond 90 sbe

plannen tot bedrijfsvergroting

men vond het inkomen de afgelopen jaren goed

men verwacht in de toekomst een hoger inkomen

Beroepsverandering wordt overwogen

40-50 jaar

bedrijf hooguit 90 sbe

geen plannen tot bedrijfsvergroting

men vond het inkomen matig of slecht

men verwacht een gelijkblijvend inkomen.

SLOTBESCHOUWING

De wat oudere bedrijfshoofden met kleinere bedrijven beschouwen de huidige situatie als redelijk goed en hopen deze in de komende jaren te kunnen handhaven, het liefst tot hun 65e jaar. Voor deze groep worden dan ook niet zoveel problemen verwacht. Daarentegen worden de jongere bedrijfshoofden in toenemende mate gekonfronteerd met de noodzaak zich aan te passen aan de economische en technische ontwikkelingen. Voor hen is derhalve voorlichting omtrent bedrijfsplanning en bedrijfsvergroting van belang. Dit mede vanwege de omstandigheid dat betrekkelijk weinig bedrijfshoofden duidelijke plannen hadden om het bedrijf te vergroten, terwijl er aanzienlijk meer tot een grotere bedrijfsomvang zijn gekomen. Verder is voorlichting wenselijk over de vraag of men er goed aan doet het huidige beroep te blijven uitoefenen dan wel uit te zien naar een alternatief beroep. Ongetwijfeld speelt daarbij niet alleen de werkgelegenheidssituatie een rol maar ook de inkomenssituatie.

De vraag of en in hoeverre de tussen 1970 en 1972 opgetreden wijzigingen in de houding van man en vrouw tegenover beroepsverandering samenhangen met een mentabiliteitsverandering is met behulp van de verzamelde gegevens niet zonder meer te beantwoorden. De veranderde houdingen zullen veeleer beïnvloed zijn door de hogere prijzen voor landbouwproducten enerzijds en door de verminderde niet-agrarische werkgelegenheid anderzijds. Voor sommigen hebben deze factoren evenwel niet of nauwelijks invloed gehad, zodat men intussen al een ander beroep uitoefent. Dit geldt voor 11% van de geënquêteerden. Voor anderen was de invloed van deze factoren waarschijnlijk beperkt getuige de nog steeds aanwezige of recentelijke ontstane overweging om van beroep te willen veranderen. Zo is gebleken dat bij de huidige enquête naar verhouding nauwelijks minder geënquêteerden beroepsverandering overwegen dan ruim twee jaar eerder; in 1970 was dat 18% en in 1972 15%. Ondanks het feit dat momenteel het aantal beroepsveranderingen lager is

dan een paar jaar geleden gaat de overgang naar een ander beroep onder bepaalde omstandigheden - te denken valt aan factoren als een te klein bedrijf, een laag inkomen, slechte gezondheid of invaliditeit, pachtbeëindiging of onteigening - gewoon door. Dit zal te meer het geval zijn wanneer man en vrouw een ander beroep wenselijk achten. Dan is de kans vrij groot dat inderdaad beroepsverandering volgt namelijk ongeveer 50%. Deze ontwikkeling in de afgelopen jaren zal zich vermoedelijk ook in de naaste toekomst blijven voordoen, zeker als het gaat om kleine bedrijven met weinig perspectief of een laag inkomen.

De afgelopen jaren is sprake geweest van een vrij sterke verhoging van het nominale inkomen. Het is de vraag of alle landbouwers dat eveneens hebben kunnen bereiken. Waarschijnlijk hebben vooral de structureel betere bedrijven van de opbrengstverhoging geprofiteerd, als gevolg waarvan het inkomen op de kleine bedrijven niet in gelijke mate is gestegen als dat op de grotere bedrijven. Daarnaast zal met name bij de kleine bedrijven sprake zijn geweest van een wat verder achterop raken op de inkomensontwikkeling buiten de landbouw. Ingeval het arbeidsinkomen beneden het niveau ligt of komt te liggen van bijvoorbeeld een vakarbeider in de veehouderij of akkerbouw zal het voor de betrokkenen een eerste vereiste zijn zich ernstig te bezinnen op de werk- en leefomstandigheden. Of men deze situatie al dan niet wenst te accepteren en voor hoelang dat het geval kan zijn, hangt van verschillende omstandigheden of zoals de vermogenspositie, eventuele inkomsten uit een nevenberoep en het consumptiepatroon van het gezin.

Van belang is niet alleen of men van beroep kan veranderen, maar ook of men dat wel wil. Gebleken is dat men tracht zo lang mogelijk de overgang naar een ander beroep uit te stellen. Indien men echter door bepaalde omstandigheden uiteindelijk alsnog een ander beroep moet gaan uitoefenen, dan kan dat voor de in die situatie verkerende boer en zijn gezin ernstige gevolgen hebben. Hoewel het de vraag is of dat uitstel een juiste houding is, is het wel begrijpelijk. Beroepsverandering brengt immers een noodgedwongen prijsgeven mee van de kennis, de ervaringen en de zekerheid van het eigen beroep. Daar komt dan nog bij de verandering in de aard van het werk, de werkomstandigheden en de sociale positie. Ook voor de vrouw zal een dergelijke stap die de man neemt, verstrekende gevolgen hebben en tot problemen kunnen leiden, zoals het "niks omhanden hebben" of "de hele dag alleen thuiszitten" indien het bedrijf volledig van de hand is gedaan, of "het alléén voor het werk staan" ingeval het bedrijf of een deel daarvan nog is aangehouden.

Van een grondige voorbereiding op een mogelijke beroepsverandering is bij de meesten die hiervoor belangstelling tonen nauwelijks sprake. Sommigen hebben weleens met anderen gepraat of inlichtingen over andere beroepen ingewonnen, waar van een tijdige en ruime oriëntatie op alternatieve bestaansmogelijkheden is ook bij hen niet zoveel gebleken. De vraag kan worden gesteld of algemene voorlichting wel een geëikt en toereikend hulpmiddel is. Waarschijnlijk zal individuele voorlichting in een aantal gevallen beter op zijn plaats zijn, vooral wanneer de gedachten aan een ander beroep nog maar in een beginstadium verkeren. Voor een juiste standpuntbepaling tegenover beroepsverandering zou het verder de voorkeur verdienen de voorlichting niet alleen op de man maar ook op de vrouw te richten.

Bijlage 1
De gemeenten van onderzoek

1. Voorschoten	13. Maasland	25. Streefkerk
2. Benthuizen	14. Vierpolders	26. Brandwijk
3. Hazerswoude	15. Heenvliet	27. Bleskensgraaf
4. Nieuwkoop	16. Hellevoetsluis	28. Nieuwpoort
5. Bodegraven x	17. Spijkenisse	29. Langerak
6. Zwammerdam x	18. Goedereede x	30. Noordeloos
7. Rietveld x	19. Dirksland x	31. Hagestein
8. Barwoutswaarder x	20. Oude-Tongex	32. Schoonrewoerd
9. Woerden x	21. Den Bommel x	
10. Gouderak	22. Zuid Beijerland	
11. Ouderkerk a/d IJssel	23. Numansdorp	
12. Nieuwerkerk a/d IJssel	24. Dubbeldam x	
- x Gemeenten of voormalige gemeenten tijdens enquête

BIJLAGE 2.

Litteratuur

- J.S. Coleman: "Introduction to mathematical sociology", London, 1964, blz. 103-188.
- Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening in de provincie Zuid-Holland: "Arbeidsmarktbeschrijving 1972".
- I. Gadourek: "Sociologische onderzoekstechnieken", Deventer, 1972, blz. 52-55, 203-207 en 345-349.
- R. Gasson: "Structural reform and mobility of the small farmer", in: Land Reform, 1970.
- R. Gasson: "Relative deprivation and attachment to farming", in: The Sociological Review, 1971, blz. 557-583.
- Groninger Landbouwblad: "Beroepsovergang uit de landbouw op laag pitje", 2 november 1973, blz. 932.
- E.W. Hofstee: "Over maatschappelijke ontwikkelingen in de komende decennia en hun invloed op land- en tuinbouw", in: Landbouwkundig Tijdschrift, 1973, blz. 237-242.
- J.J.J. Klopogge: "Beroepsverandering van agrarische bedrijfshoofden", in Bedrijfsontwikkeling, 1973, blz. 751-755.
- "Landbouw-Economisch Bericht 1973", Den Haag, 1973.
- R. Nötzel: "Zur Theorie end Technik der Schriftlichen Umfrage", in: Mitteilungen zur Markt- und Absatzforschung, 1972, blz. 41-55.
- O.E.C.D.: "Structural reform measures in agriculture", Paris, 1972.
- W.W. Reeder en N.L. LeRay: "Farm families under stress", Ithaca, 1970.
- C.J.M. Splierings: "Beroepsverandering door oudere boeren", in: Mededelingenblad voor de agrarische- en economische-sociale voorlichting, maart 1972, blz. 2-7.
- L.J.M. Weerdenburg: "Farmers and occupational change, with special reference to the Dutch situation", in: Sociologia Ruralis, 1973, blz. 27-38.
- J.A.M. van Wezel: "Herintreding in het arbeidsproces", Tilburg, 1972.